

ENCARA UN NOU TESTIMONI DE L'*EXPLANATIO IN CANTICA CANTICORUM* DE SANT JUST D'URGELL: EL MS. 1515 DE LA BIBLIOTECA DEL MONESTIR DE MONTSERRAT

per JESÚS ALTURO I PERUCHO

RESUM

Identificació textual del ms. 1515 del monestir de Montserrat, un fragment de còdex d'una *Explanatio in Cantica Canticorum* de sant Just d'Urgell, en còpia del segle XI en escriptura minúscula carolina d'origen italià, *membrum disiectum* del ms. 193/4 de la Biblioteca de Catalunya; reconstrucció ideal de les mides originals del manuscrit, copiat pel mateix amanuense que transcriví els ms. 193/1 i 193/3 de la mateixa biblioteca nacional, *membra disiecta*, al seu torn, d'un lliçoner de l'ofici; presentació de les variants textuais que ofereixen els dos *membra disiecta* del comentari de sant Just i indicació de les diverses intervencions de dues mans correctores.

Paraules clau: sant Just d'Urgell, *Explanatio in Cantica Canticorum*, minúscula carolina italiana, *membra disiecta*, lliçoner de l'ofici, variants textuais.

ABSTRACT

MS 1515 from Montserrat Abbey is a fragment of a codex which is a part of the *Explanatio in Cantica Canticorum* by Saint Justus of Urgell, in an Italian copy written during the 11th century in the Carolingian minuscule. This is a *membrum disiectum* of ms 193/4 from the Biblioteca de Catalunya (Library of Catalonia). The leaf allows an ideal reconstruction of the original manuscript sizes, copied by the same scribe who worked on the transcription of ms 193/1 and ms 193/3 from the same national library, *membra disiecta* in turn of an office lectionary. This essay also examines the textual variations of the two *membra disiecta* of this commentary by Saint Justus of Urgell and indicates the different interventions of two correcting hands.

Keywords: Saint Justus of Urgell, *Explanatio in Cantica Canticorum*, Italian Carolingian minuscule, *membra disiecta*, office lectionary, textual variations.

Rossana E. Guglielmetti s'ha ocupat recentment d'estudiar els comentaris llatins al *Càntic dels càntics* per part de diversos autors fins al segle XIII¹ i ha editat críticament el comentari que el nostre Just d'Urgell va dedicar a aquest bell llibre bíblic.² Guglielmetti, en el rigorós estudi que ens ofereix, ha pogut identificar vint-i-sis manuscrits portadors de l'obra, cinc dels quals són fragmentaris, amb una cronologia que va de mitjan segle VII al segle XVIII, però amb exemplars majoritàriament compresos entre el segle IX i el XII. I, encara, s'hi podrien afegir «quattro o forse cinque copie perdute documentate in inventari del IX secolo, oltre a una ventina che la ricostruzione stemmatica induce a interporre tra i codici conservati».³ Aquests còdexs, degudament analitzats i redistribuïts per orígens, permeten deduir que, ultra la difusió d'aquest comentari en terres catalanes i hispanes, «la diffusione è più intensa in Italia centrale, nell'asse renano-alemannico-bavarese, più tardi in Francia».⁴

Dels manuscrits que denoten origen italià, en concret, Guglielmetti n'identifica sis. Però, curiosament, no inclou en aquest grup el fragment de còdex 193/4 de la Biblioteca de Catalunya, de l'origen del qual res no diu, fora de constatar el que és obvi: que no té símptomes hispànics de tradició visigòtica. I, tanmateix, com de seguida veurem, aquest manuscrit sembla venir clarament d'Itàlia.⁵ D'altra banda, sabem, pel que deixà indicat el doctor Pere Bohigas⁶ i després diré, que procedia de Tortosa.⁷ Anna Gudayol darrerament ha explicat, a més, que els fragments de còdex que procedeixen de Tortosa i d'Andorra del ms. 193, un volum factici, «hi ingressaren durant la Guerra Civil, quan Rubió utilitzà el bibliobús destinat al Servei de Biblioteques al front per al salvament de béns bibliogràfics en perill».⁸

Ni que sigui de passada, direm també que no ha estat observat fins ara, que jo sàpiga, que els actuals fragments de la Biblioteca de Catalunya ms. 193/1 i 193/3, restes d'un

1. R. E. GUGLIELMETTI, *La tradizione manoscritta dei commenti latini al Cantico dei cantici (origini-XII secolo): Repertorio dei codici contenenti testi inediti e editi solo nella «Patrologia Latina»*, Florència, SISMEL, 2006.
2. G. d'URGELL, *Explanatio in Cantica Canticatorum: Un vescovo exegeta nel regno visigoto*, a cura de Rossana E. Guglielmetti, estudi de Luigi G. G. Ricci, Florència, Galluzzo, 2011.
3. G. d'URGELL, *Explanatio...*, p. XLVII-XLVIII.
4. G. d'URGELL, *Explanatio...*, p. XLVIII.
5. «La scrittura [...] è una carolina senza tratti visigotici; anche la grafia è immune dai consueti equivoci fonetici dell'area iberica». Vegeu G. d'URGELL, *Explanatio...*, p. LVI-LVII. I, en efecte, res no té d'hispà.
6. Diu en una nota manuscrita sense data, però segurament d'entorn dels anys quaranta del segle passat, referida al conjunt dels fragments de còdex que s'agrupen sota la cota «ms. 193»: «Colección facticia de fragmentos de códices de los siglos X a XII hallados en guardas y encuadernaciones de libros. Los correspondientes a los folios 39 y 40 fueron donados a la biblioteca del Institut d'Estudis Catalans por el Sr. J. Bofill y Matas. Los restantes proceden de este mismo donativo, de la Biblioteca de Tortosa, de archivos parroquiales de Andorra, Rubí y Verdú, y de libros de la Biblioteca de Cataluña». Sobre la Biblioteca de Catalunya i els seus fons, a més del llibre de R. FONTANALS i M. LOSANTOS, *Biblioteca de Catalunya: 100 anys, 1907-2007*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2007, hom pot consultar ara un breu però útil panorama en T. ALAIX i M. R. BELLOSTAS, *La biblioteca nacional de Catalunya*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2014.
7. Em sembla útil diferenciar sempre entre *origen* i *procedència*. Entenc que el primer concepte fa referència únicament al centre productor d'un manuscrit, mentre que el segon indica els diferents llocs on el conservaren els seus diversos propietaris.
8. A. GUDAYOL, «Pervivència d'una biblioteca litúrgica: fragments de còdexs de l'Arxiu Parroquial de Verdú a la Biblioteca de Catalunya», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, vol. XXII (2014), p. 62.

lliçoner de l'ofici,⁹ són sortits també del mateix escriptori que el ms. 193/4 i, pel que em sembla, fins i tot foren copiats per la mateixa mà que transcriví el comentari de sant Just d'Urgell. Per una altra part, atès que tenen les mateixes característiques codicogràfiques, potser tots formaven part d'un mateix volum.

D'altra banda, ingressat de fa poc a la biblioteca del monestir de Montserrat per donació del doctor Anscari M. Mundó, hi ha un altre full no identificat fins ara, però que ha resultat ser germà del de la Biblioteca de Catalunya, que transmet també, copiat pel mateix amanuense, la mateixa obra, i que caldrà afegir, a partir d'aquest moment, ni que sigui com a simple *membrum disiectum*, al repertori dels manuscrits transmissors de l'*Explanatio in Cantica Canticorum* de sant Just d'Urgell, que, segons Guglielmetti, revela una fortuna de l'obra «molto più vasta e significativa del previsto»,¹⁰ perquè:

Lasciate le mani del suo autore, il commento conobbe una fortuna non trascurabile, sia per il discreto numero di copie che ne furono trascritte lungo più di un millennio, sia per il ruolo che ebbe nella formazione della tradizione patristica e altomedievale di esegesi del *Cantico*, un ruolo finora poco apprezzato e riconosciuto, ma che sembra persuasivamente dimostrabile.¹¹

Aquest foli montserratí duu actualment la signatura «ms. 1515» i era el fragment núm. 13 de la col·lecció del doctor Mundó, que també anotà la seva procedència tortosina i l'adquisició a Barcelona el 1966. Certament, no passà inadvertit al doctor Mundó l'origen centreatalí del fragment, de Farfa, probablement, segons comunicació que li féu el professor Bernhard Bischoff, i situà, amb tranquil·la seguretat, la seva producció al segle XI.

Aquests *membra disiecta* reforcen, per tant, la importància d'Itàlia en la transmissió de l'obra del bisbe d'Urgell. Una importància que tindrà l'origen en el fet que, com bé pensa Guglielmetti, la branca italiana de transmissió de l'obra podia haver estat iniciada per algun exemplar portat a Roma per Leandre de Sevilla, que tenia el comentari a la seva biblioteca. Oimés tenint en compte que el papa sant Gregori, amic de sant Leandre, aprofità algunes consideracions exegetiques de sant Just en els seus escrits.¹²

Pel que fa a les característiques codicogràfiques del foli de Montserrat, direm que, ara com ara, són les següents: un full de 330 × 230 mm, mancat de marge superior i amb pèrdua fins i tot de cinc línies de text, i sense restes tampoc del marge interior, amb una petita part de la columna d'escriptura escapçada, corresponent a uns 10 mm; només queda un marge exterior de 30 mm i un d'inferior de 60 mm.

Però, per a atansar-nos millor a quines devien ser les mides de l'original, comptem amb la informació que ens dóna el *membrum disiectum* de la Biblioteca de Catalunya, un bifoli central, cosa deduïble per la continuïtat que presenta el text. Cada foli té una

9. En parla, sense indicar la identitat de l'amanuense, però, J. JANINI, «Fragmentos litúrgicos de Cataluña», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, vol. I (1978), p. 73.

10. G. d'URGELL, *Explanatio...*, p. xvii.

11. G. d'URGELL, *Explanatio...*, p. xlvii.

12. G. d'URGELL, *Explanatio...*, p. xlix.

superfície total de 400 × 265 mm. Aquí constatem, a més, un marge superior actual de 25 mm, un d'interior de 30 mm, un d'exterior de 50 mm i un d'inferior de 65 mm. Les línies d'escriptura són trenta-una.

Tot fa pensar, per tant, que el foli original faria uns 410 × 275 mm. La caixa d'escriptura es presenta en dues columnes. Cada columna d'escriptura, que fa 95 mm d'amplada (per bé que no sempre es respecta el límit), està emmarcada per dues línies verticals de justificació al davant i dues més al darrere, amb una separació entre elles de 10 mm; l'intercolumni fa 20 mm. Les línies directrius de l'escriptura, marcades amb mina de plom damunt el costat pèl, el del *recto*, parteixen d'unes marques de punxat en forma de ratlleta encara visibles al marge inferior per a la justificació. La separació entre línies és de 10 mm, i la mida de les lletres, d'orientació clarament dextrogira, és de 3 mm, per bé que amb les astes ascendents arriben als 6 mm i amb les descendents, lleugerament més curtes, als 5 mm. Les majúscules, que, com és habitual, presenten una estructura jeràrquica segons la importància del paràgraf que introdueixen, van dels 15 mm als 6 mm d'alçada, tot i que la mida més emprada és de 10 mm. La tinta és de color marró clar, però una mà correctora poc posterior fa servir tinta negra;¹³ també hi intervé una tercera mà, igualment poc posterior a la principal, que fa algunes esmenes i utilitza tinta també de color marró clar. L'escriptura és una minúscula carolina de molt bona qualitat i d'evident origen italià, com s'ha dit. Malgrat aquest origen, pel cap baix al segle XVI-XVII, el fragment era ja a Catalunya, perquè d'aquesta centúria, indicada pel *terminus ante quem* de la seva destrucció (novament, el temps de la difusió de la impremta) per reaprofitar el pergami com a enquadernació d'un lligall, és una notació que diu «Testament de Magdalena Parrot».

Pel que fa al text, el nostre full (MO) transmet des de la línia 133 del capítol v, 120 *si uero confessi* fins a la darrera línia, la 191, del capítol v, 129. I presenta aquestes variants textuais respecte de l'edició de Guglielmetti (Gu):

13. Es tracta de la mateixa mà que apareix al fragment de la Biblioteca de Catalunya, sobre la qual diu Guglielmetti, a G. d'URGELL, *Explanatio...*, p. LVII: «Una mano diversa da quella dello scriba interviene con molte correzioni, anche per rasura; pur nella limitata estensione del testo disponibile, esse sono sufficienti a capire che questo revisore non agì sulla scorta di un modello, ma con ritocchi *ex ingenio*». Però veurem que, d'acord amb les esmenes introduïdes en el fragment ara de Montserrat, no sembla que sempre fos així, car les seves esmenes coincideixen de vegades amb la lectura que presenten altres manuscrits. D'altra banda, atès que la mà principal també introdueix algunes esmenes i que hi ha una segona mà correctora, fa de mal dir a qui pertanyen les esmenes per esborrat. Les que són clarament de la mà que usa la tinta negra (*a. m.*), present, així mateix, en les esmenes observables als folis de la Biblioteca de Catalunya ms. 193/1-3, són de diversa mena. A més de les indicades més avall en la presentació de les variants textuais, on no sempre és possible indicar el mot original que hom esmena, n'hi ha d'altres que afecten l'accentuació gràfica de determinats mots (l'accentuació gràfica també és emprada per la mà principal, com es veu, per exemple, a *báiuilant, suauíssimum, quíd, sícuti, ínbuunt, éxinde, erudíte, és, désinunt, tornátiles*). Així, la mà correctora accentua, entre altres paraules, *ébora, marmóree, eádem, prímítus, póstea, coccínea, funículum, decóra*. També modifica la grafia *xps* per *xpc, ihs* per *ihc*. Canvia algunes lletres originalment majúscules per minúscules, com a *hii, secundum, multa*, o les fa majúscules, com a *Qui, Ac, Hic*. Indica que una *q* correspon al relatiu *quae* afegint-hi *uae*. Altera, així mateix, en el seu valor, alguns signes que indiquen pausa. La segona mà correctora, la *manus tertia (m. t.)*, té una intervenció més reduïda, tal com queda reflectit també en l'apartat de variants textuais.

Gu	MO
Capítol V	
120, 133 Si uero confessi	Si confessi uero
120, 134 dimittit	dimittat <i>corr. a. m. ex dimittit</i>
120, 135 et Paulus	et Paulus ait
120, 139 comparantur	comparantur <i>corr. a. m.</i>
121, 140 riuulos	riuulos <i>corr. a. m. ex riuulus</i>
121, 141 permanentes	permanent <i>corr. ex permanentes</i>
121, 142 imbuentes	imbuunt <i>corr. a. m. ex imbuentes</i>
122, 143 resident	résident <i>corr. a. m. ex resedent</i>
122, 146 Sancti Spiritus	Sanctus Spiritus
122, 146 a 123, 150 <i>ex affluentissima usque ad uicinae</i>	<i>deest</i>
123, 152 Consitae	Cónsite <i>corr. a. m. ex composite?</i>
123, 154 oleaster in illis et pinguedinis	oleaster <i>corr. a. m. ex oloaster</i> illis pinguedinis
124, 157 carne	carne <i>corr. ex carnes</i>

Gu	MO
124, 158 suscipere	<i>om.</i>
125, 159 manibus	manu
125, 160 qui operari	quia operari <i>corr. a. m. ex operare</i>
125, 161 ad omne	ad omne <i>corr. a. m.</i>
125, 162 facile	facile <i>corr. a. m. ex facire</i>
126, 166 accipitur	accipimus <i>corr. a. m. ex accipimur</i>
126, 167 animantis	animalis <i>corr. a. m. ex animantis</i>
126, 170 in baptismum per mortem	in morte per baptismum
127, 173 columnae marmoreae	marmóree columpne (<i>marmóree corr. a. m.</i>)
127, 175 sustentant; hae columnae	<i>om.</i>
127, 176 ceteros	ceteros <i>corr. a. m. ex ceteris</i>
128, 183 in	<i>om.</i>
129, 186 totus	totus <i>corr. a. m. ex totum</i>
129, 188 saporem	soporem
129, 189 posuit dicens	dicit
129, 190 quod	quid

Per la seva part, les variants textuals que presenta el fragment 193/3 de la Biblioteca de Catalunya (Ba) ja foren col·lacionades per Guglielmetti, per bé que li'n passà per malla alguna, no indica sempre totes les esmenes introduïdes per la mà correctora de tinta negra, ni res no diu de la segona mà correctora. Per aquest motiu, dono també les lectures discrepants que el nostre manuscrit presenta en aquest punt respecte de l'edició crítica esmentada. La part textual que transmet va del capítol III, 64, 93 *quam ipsum cibum* fins al capítol IV, 88, 89 *odor unguentorum*.

Gu	Ba
Capítol III	
64, 94 fabrecatum	fabricatum
67, 103 Ascensum	Per ascensum
68, 105 Ut	Ut <i>corr. a. m.</i>
69, 110 habete	habete <i>corr. a. m.</i>
69, 112 qua	quo <i>corr. a. m.</i>
69, 113 capiti	capiti <i>corr. a. m.</i>
Capítol IV	
70,3 intromittit	intromittit <i>corr. a. m.</i>
71, 4-5 spiritualium	spritalium
71, 5 ueneranda norunt	est ueneranda norunt <i>corr. a. m.</i>
71, 6 puritate	puritatem

Gu	Ba
72, 7 capillos...datos	capillos...datos <i>corr. a. m. ex capillus... datus</i>
72, 9 populos habet	populos <i>corr. a. m. ex populus</i> habet <i>corr. a. m. ex habent</i>
72, 10 usu praerogatis	usum praerogatis <i>corr. a. m. ex prorogatis</i>
72, 11 cor	cor unum <i>add. a. m.</i>
72, 12 id	id <i>corr. a. m.</i>
73, 15 detonsarum	detonsarum <i>corr. a. m.</i>
73, 16 quae	quae <i>corr. a. m.</i>
73, 17 traiciunt detonsarum quia	traiciunt <i>corr. a. m. ex trahíciunt</i> detonsarum <i>corr. a. m.</i> quia <i>corr. a. m.</i>
73, 18 exposito ueteri	deposito <i>corr. a. m.</i> ueteri
73, 20 profecerunt	profecerint
74, 21 sterilis eas	sterilis <i>corr. a. m.</i> eos <i>corr. a. m. ex eis</i>
74, 22 Dei et idcirco sterilis	Christi et <i>corr. a. m.</i> idcirco <i>corr. a. m.</i> sterilis <i>corr. a. m.</i>

Gu	Ba
74, 21 inter eos	est inter eos <i>add. a. m.</i>
72, 22 Dei	Christi
75, 26 fenestram	fenestram suam <i>et suae corr. a. m.</i>
75, 28 annuntiant	annuntiant <i>corr. a. m.</i>
76, 32 comitante uerecundia	proiciunt iracundiam <i>corr. t. m.</i>
76, 35 castitatis	castitatem <i>corr. a. m.</i>
76, 36 corde	corda <i>corr. a. m.</i>
77, 37 cum	cum <i>add. a. m.</i>
78, 41 clypei	clipei <i>corr. a. m. ex cliupei</i>
78, 42 intelligi	intelligi <i>corr. a. m. ex intellegi</i>
78, 47 ex qua	cum qua <i>corr. a. m.</i>
78, 49 turre cum eum	turri <i>corr. a. m.</i> eumque cum <i>corr. t. m.</i>
79, 51 sicut duo hinnuli gemelli	cum duobus hinnulis <i>corr. t. m.</i> gemellis <i>corr. t. m.</i>
79, 52 duobus hinnulis	duo <i>corr. a. m.</i> hindeli <i>corr. ex hindelis</i>

Gu	Ba
79, 53 gemellis duobus populis	gemelli <i>corr. ex gemellis</i> duo populi <i>corr. ex duobus populis</i>
79, 54 peccati traduce natis	peccatis traducti <i>corr. ex traducentis</i>
80, 56 ait Apostolus	Apostolus ait <i>corr. a. m.</i>
81, 58 myrrhae coniungar	myrre <i>corr. a. m. ex murre</i> coniungar <i>corr. a. m. ex coniurga</i>
83, 66 de Libano, sponsa mea,	sponsa mea, de Libano
85, 75 superbiae uel diuersarum	superbia uel diuersa
86, 77 sponsa	sponsa <i>corr. a. m.</i>
86, 79 illo quo	uno quoniam
86, 81 oculus crinis	oculus <i>corr. a. m.</i> crines
87, 84 sponsa	sponsa mea
87, 96 perferunt spirituali perfectiora	proferunt spirituali perfectionem

Malgrat que l'obra de sant Just ha estat considerada una aportació menor entre els comentaris dedicats al *Càntic dels càntics*, és cert, com diu Guglielmetti, que:

Il commento merita una più benevola considerazione anche sul piano del suo contributo alla storia dell'interpretazione del *Cantico*, sia come mediatore di chiavi di lettura precedenti, sia per alcuni elementi di originalità, legati per lo più al momento e alle circostanze culturali in cui fu concepito.¹⁴

Tant de bo que aquests petits fragments que ara presento puguin contribuir a un més exacte coneixement de la difusió de l'obra del sant bisbe urgellès i a una més segura lectura del text per ell escrit.

14 G. d'URGELL, *Explanatio*..., p. xvii.

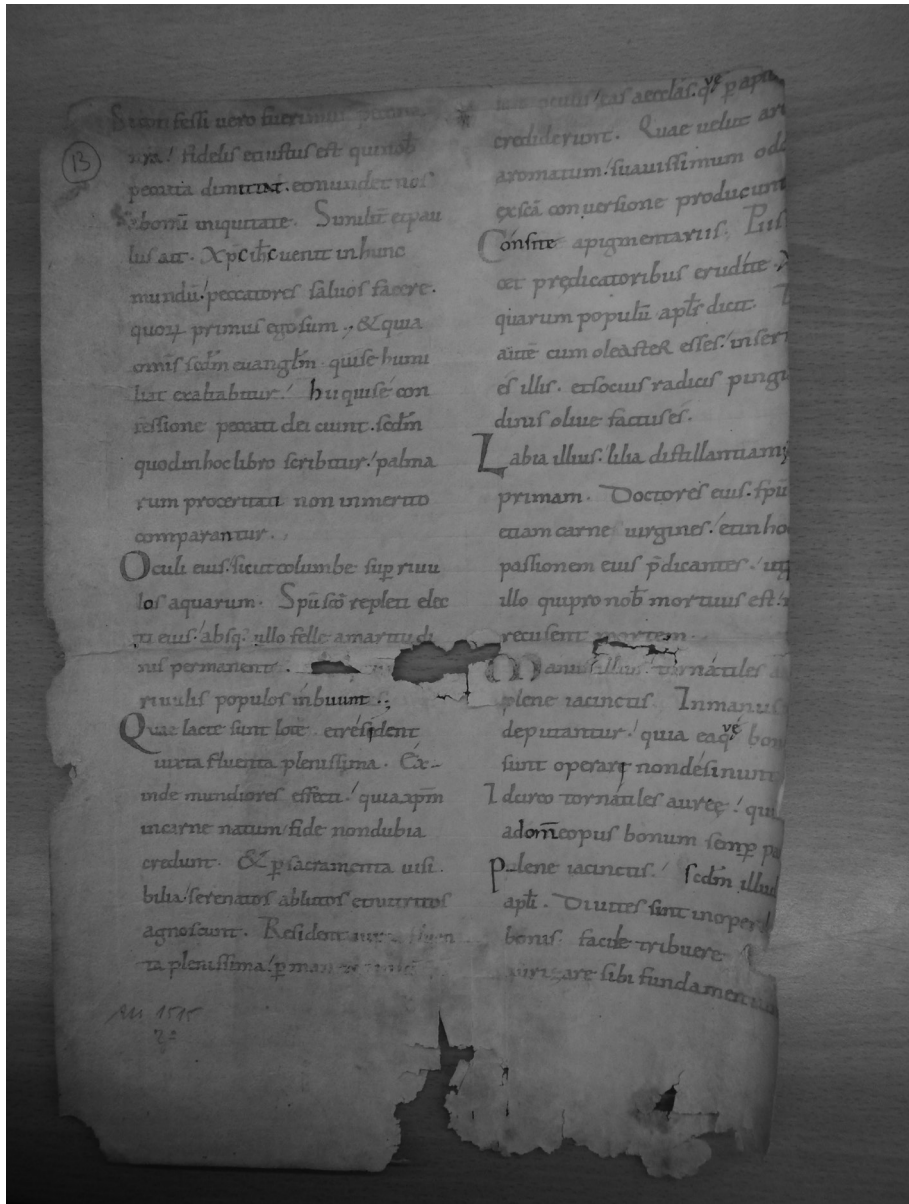

Figura 1. Ms. 1515 de la biblioteca del monestir de Montserrat.

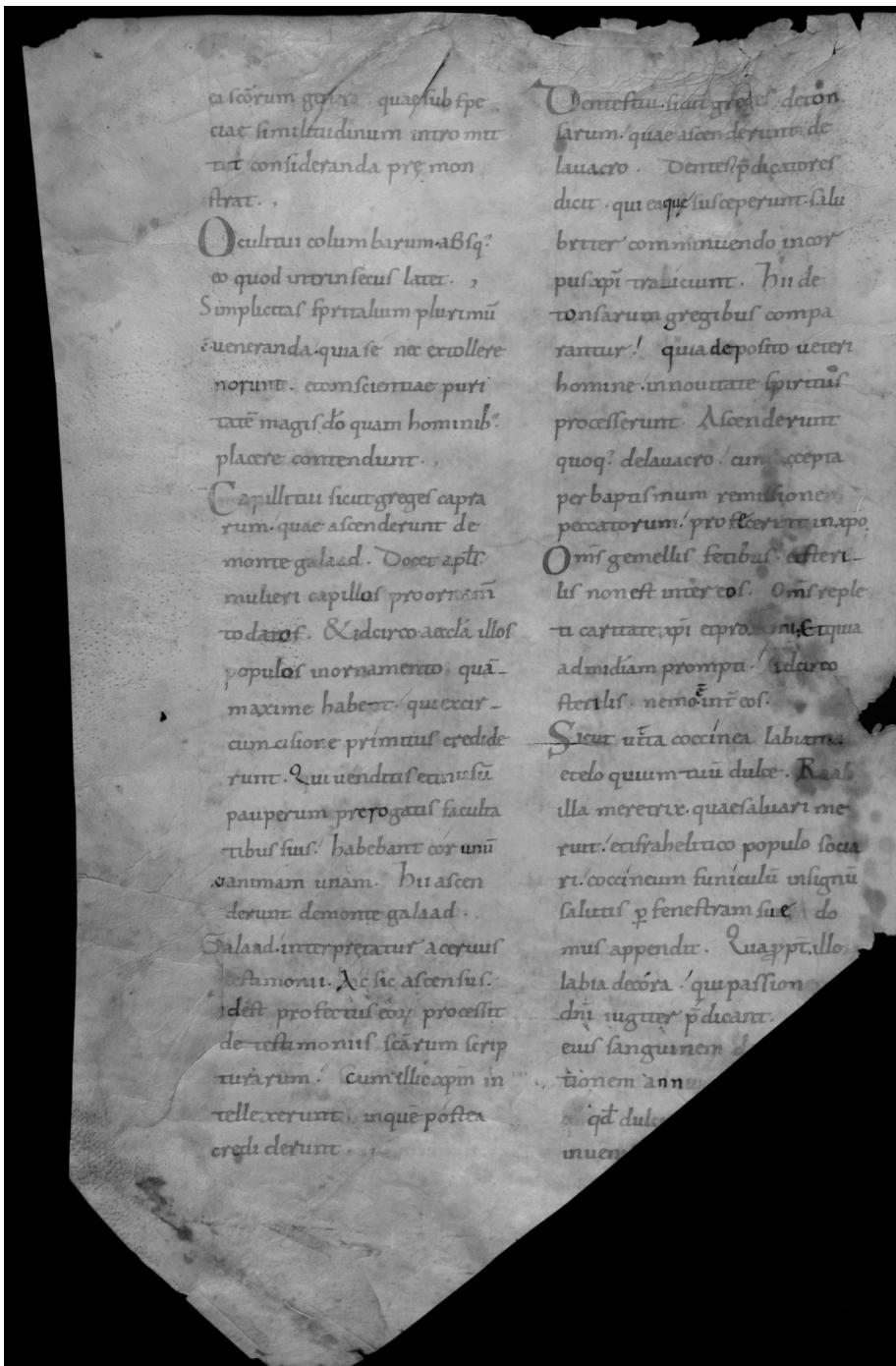

Figura 2. Ms. 193/4 de la Biblioteca de Catalunya.

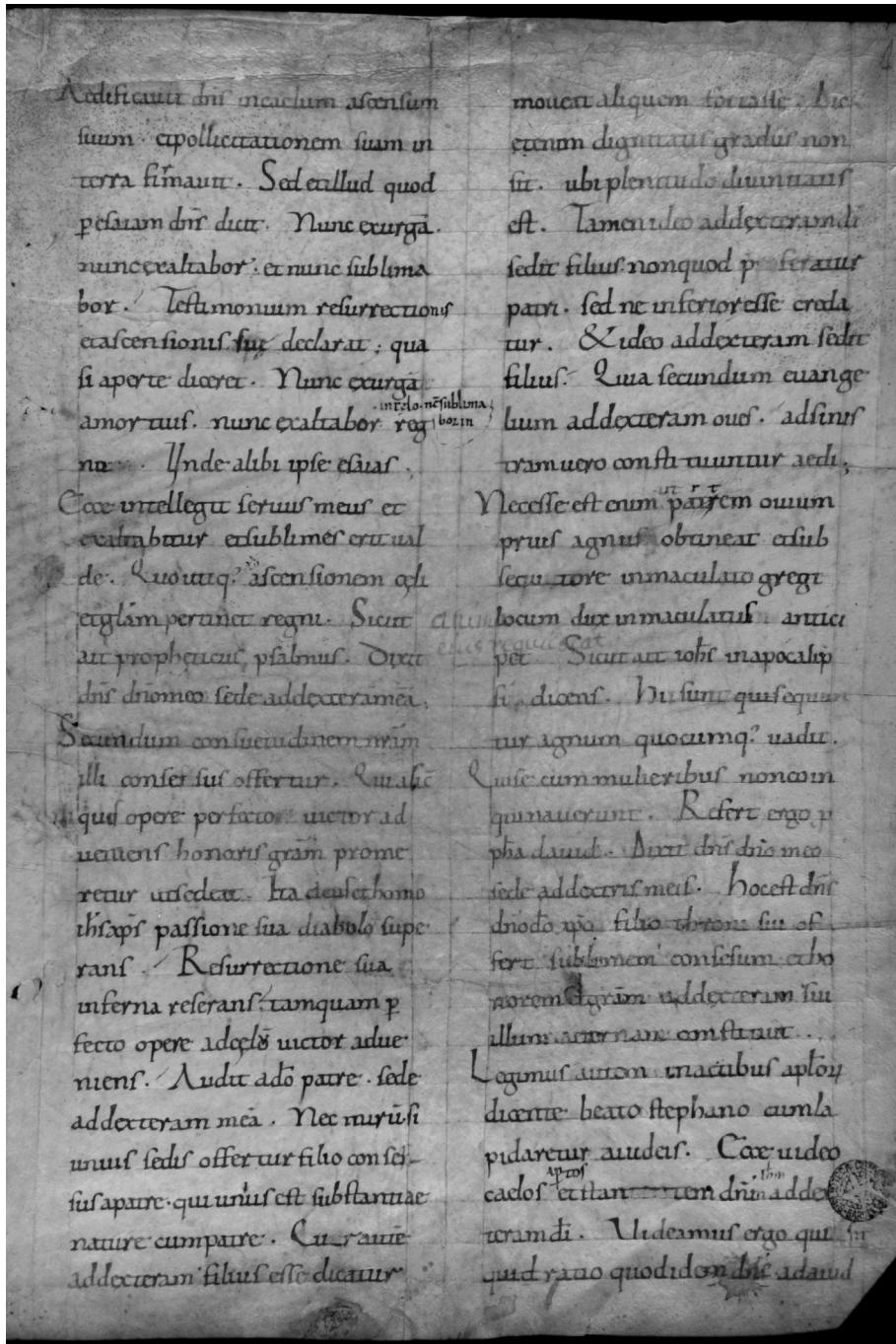

Figura 3. Ms. 193/1 de la Biblioteca de Catalunya.

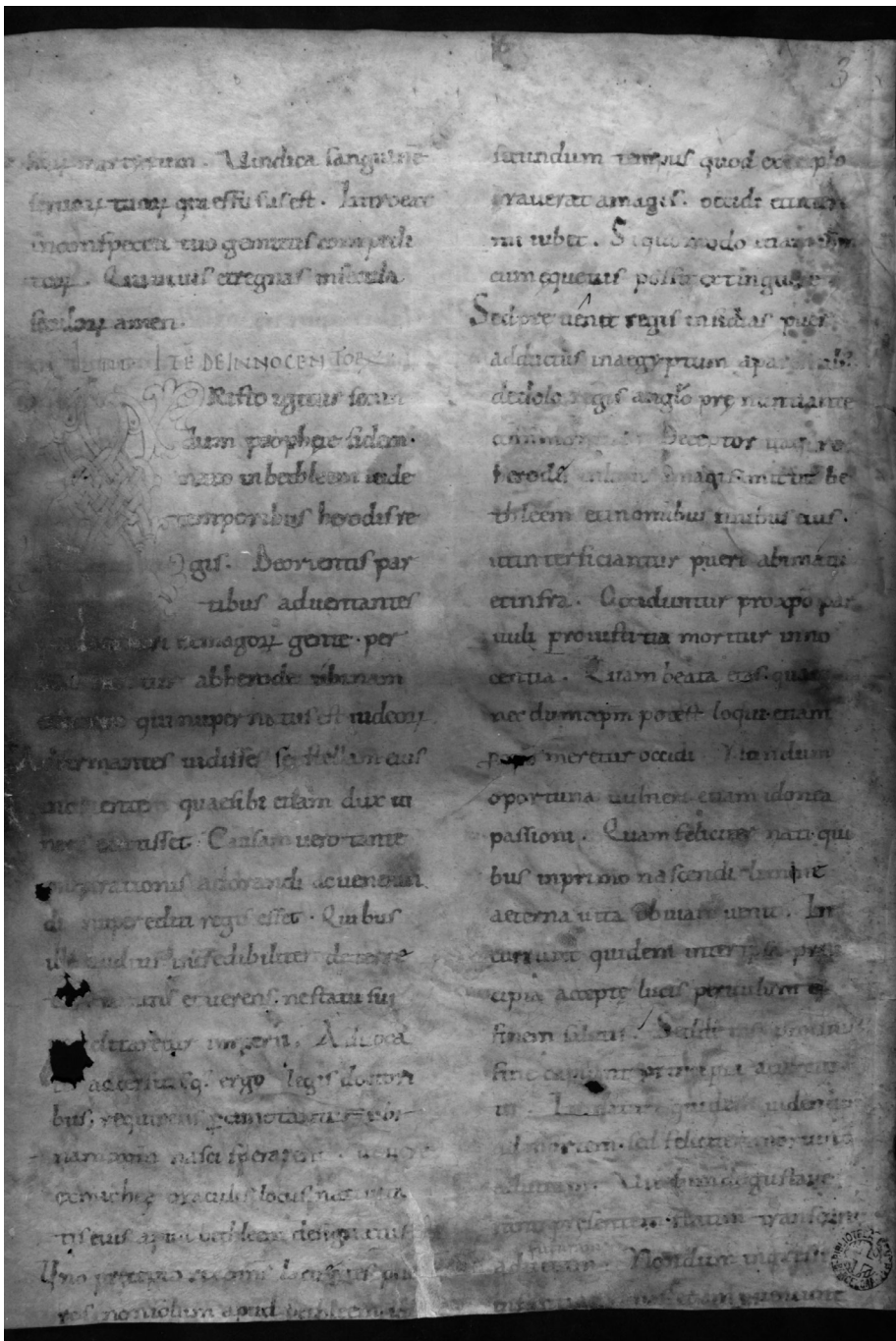

Figura 4. Ms. 193/3 de la Biblioteca de Catalunya.